

חינוך מבוגרים בישראל: סקירה כללית

רחל טוקטלי

הקדמה

ישראל היא ארץ של ניגודים. זוהי ארץ היסטורית בעלת מסורות עתיקות ובד בבד בעלת טכנולוגיה מפותחת. מרבית תושביה הם עולים יהודים, ותיקים וחדשים, שהגיעו מארצות שונות במרוצת השנים, וצאצאיהם. כ-20% מהאוכלוסייה הם ערבים (מוסלמים ונוצרים), דרוזים ובדואים, ששפת האם שלהם ערבית. כ-2.2% מהתושבים הם חסרי השכלה ו-8.3% סיימו לימודיהם אחרי 9 שנות לימוד. חסרי השכלה ומעוטי השכלה מצויים יותר בקרב קשישים, בעיקר בקרב נשים קשישות, ושיעורם גבוה במיוחד במגזר הערבי.

הצרכים הלימודיים של חלקים שונים בקרב אוכלוסיית המבוגרים קשורים בהשתייכות האתנית, בארצות המוצא, בזמן העלייה לארץ, ברמת ההשכלה והכישורים, במצב התעסוקתי וכן בהיסטוריה האישית ובמצב הבריאותי של כל אחד ואחת.

בפני מדינת ישראל עומדים אתגרים חשובים הקשורים בחינוך מבוגרים, שהחשוב שבהם: צמצום פערים השכלתיים, כלכליים וחברתיים. המטרות העיקריות של מערכת החינוך למבוגרים בישראל: הנחלת הלשון העברית לעולים כדי להקל את קליטתם הלשונית, החברתית והמקצועית; קידום אוריינות, השכלת יסוד ולימודים שווי ערך להשכלה תיכונית בקרב אוכלוסיות נצרכות; הכשרה מקצועית לעובדים ולמובטלים; הדרכת הורים, בעיקר בקרב עולים מעוטי השכלה, במטרה להביא להעצמתם ולשיפור ההישגים הלימודיים של ילדיהם; עידוד לימודים לאורך החיים במגוון תחומים ונושאים, בכל רמות ההשכלה.

ישראל מקיימת ומעודדת שיתוף פעולה בינלאומי בחינוך מבוגרים באמצעות הוועדה הישראלית מטעם אונסק"ו וההתאגדות לחינוך מבוגרים. משלחות ישראליות משתתפות בוועידות אירופיות בילטראליות ובינלאומיות. כחברה בהתאגדות האירופית לחינוך מבוגרים, נציגה משתתפים בוועידות, בסדנאות, בקבוצות עבודה, בסמינרים ובמפגשים מקצועיים. מחנכי מבוגרים מארצות אחרות משתתפים בסדנאות לימודיים בישראל.

רשויות ממלכתיות וארגונים ציבוריים

האגף לחינוך מבוגרים במשרד החינוך היה כל השנים שותף עיקרי בייזום, במימון ובהפעלה של תוכניות לימוד למבוגרים בישראל. הוא מוביל מאמץ מתואם של גופים שונים בקיום מערכת ארצית מורכבת ומגוונת של לימודי מבוגרים. המערכת מחויבת הן למימוש זכותם של יחידים

ד"ר רחל טוקטלי היא סוציולוגית וחוקרת חינוך מבוגרים.

ללמוד ולהתפתח לאורך החיים והן לפיתוח תוכניות לימוד בהתאם לעדיפויות לאומיות, מתוך איזון בין צורכי היחידים והחברה. האגף מנסח קווי מדיניות בחינוך מבוגרים. בעדיפויות העיקריות נכללים: הנחלת הלשון העברית ומונחים מקצועיים לעולים; אוריינות, השכלת יסוד ולימודי תיכון; הכנה להכשרה מקצועית; הורות ומשפחה; אזרחות פעילה; כל תחומי הלימוד הלא-פורמלי. האגף משתף פעולה עם משרדים ומוסדות אחרים בפיתוח ובהפעלה של תוכניות לימוד מכוונות לאוכלוסיות ייחודיות, כגון: הנחלת הלשון לעולים בשיתוף משרד הקליטה והסוכנות היהודית; קורסים למובטלים, בשיתוף משרד הרווחה; הכשרה מקצועית בשיתוף משרד התמ"ת; חינוך לבריאות בשיתוף משרד הבריאות; הדרכה לחקלאים בשיתוף משרד החקלאות; תוכניות לימוד לאסירים בשיתוף שירות בתי הסוהר; לימודים לקשישים בשיתוף המוסד לביטוח לאומי והמשרד לגמלאים; קורסי אוריינות והשכלה בשיתוף משרד הביטחון. הרשויות המקומיות וכן גם ארגונים שונים, כגון: ארגוני נשים, ארגוני עובדים, מעסיקים ציבוריים ופרטיים, הפרויקט לשיקום השכונות, ומוסדות תרבות ודת, משתפים פעולה במערכת ארגונית מסובכת, המשלבת מרכיבים ריכוזיים וביזוריים והמתייחסת למגזרים השונים.

ההתאגדות לחינוך מבוגרים היא ארגון גג המאגד מוסדות ויחידים המעורבים בהיבטים התאורטיים והמעשיים של לימודי מבוגרים בישראל. ההתאגדות מייצגת את התחום בחברה הישראלית; יוזמת ומארגנת קבוצות עבודה, הרצאות, סדנאות וועידות; מוציאה לאור כתבי-עת וחוברות המכילות חומר עיוני, פרקי הדרכה למחנכים ומחקרי שדה; מגבשת בסיסי נתונים מעודכנים על חינוך מבוגרים באתר שלה ברשת; ומשתתפת בהפעלת פרויקטים לימודיים לעולים מאתיופיה, קוקו ובוכרה. כמו כן ההתאגדות מקדמת קשרים בינלאומיים עם ארגונים, מוסדות ויחידים, ומייצגת את ישראל בפורומים בינלאומיים. חבריה משתתפים בוועידות ובקבוצות לימוד בינלאומיות.

מדיניות, חקיקה והסכמים

קובעי המדיניות הציבורית בישראל מכירים עקרונית בחשיבותם של לימודי מבוגרים ובזכות היחידים ללמוד, אך מעטים החוקים שנחקקו בארץ בתחום זה. ב-1994 אושר חוק המבטיח לחיילים משוחררים לימודים מסובסדים במוסדות מאושרים להשכלה תיכונית ובמכינות אקדמיות. בשנת 2000 נתקבל חוק המאשר מימון לימודים לנכים ולפגועי נפש. מעבר לכך, מובטחים בתקציב המדינה תקציבים להנחלת הלשון לעולים ולהכשרה והסבה מקצועית למבוגרים. הסכמים של איגודים מקצועיים מבטיחים חופשת לימוד בתשלום.

מימון ותמריצים כספיים

תוכניות מועדפות ממומנות בעיקר על ידי משרדי הממשלה הנוגעים בדבר. הרשויות המקומיות משתתפות במימון פעולות המתקיימות בתחומן; ארגונים לא ממשלתיים כגון הסוכנות היהודית, ג'וינט-ישראל, המתנ"סים, ארגוני נשים, ארגוני עובדים, החברה הגרונטולוגית ומעסיקים

ציבוריים ופרטיים משתתפים בהוצאות הכרוכות בלימודי מבוגרים רלוונטיים לתחומי התעניינותם. מימון נוסף מגיע מקרנות כגון 'קרן ון ליר' ו'קרן אבי חי' ומפעל הפיס. ההשתתפות העצמית של הלומדים היא גבוהה בקתדראות, פחותה בכיתות להשכלה תיכונית ומזערית בפרויקטים לעולים, למעוטי השכלה, ללומדים בתוכניות להשכלה תיכונית ובקורסים להכשרה מקצועית. לימודים בתוכניות להקניית הקריאה והכתיבה (אוריינות) ולחינוך לבריאות מוצעים חינם. תמריצים כספיים ללומדים ניתנים על-פי קריטריונים קבועים בתוכניות השכלה ובמכנינות אקדמיות. חיילים משוחררים מקבלים מלגות לימודים. סטודנטים עולים פטורים מתשלום שכר לימוד ומקבלים החזרי הוצאות לנסיעות. מובטלים הלומדים בכיתות להשכלת יסוד, בתיכוניות ובקורסים להכשרה מקצועית מקבלים פיצויי אבטלה. ארגוני נשים מעניקים מלגות לנשים צעירות המשתתפות בלימודי מגדר במוסדות להשכלה גבוהה. גמולי השתלמות, הניתנים לפי קריטריונים קבועים, מהווים תמריץ חשוב ללימודי מבוגרים במגזר הציבורי.

הפעלה

התוכניות השונות מופעלות על ידי הרשויות והארגונים קובעי המדיניות, ישירות או באמצעות מוסדות חינוך. האחריות מחולקת בין הגורמים המעורבים. בדרך כלל, משרדי הממשלה מעורבים בהחלטות כלליות, במימון, בפיתוח תוכניות לימודים ובפיקוח; הרשויות המקומיות מספקות את התשתית הפיזית ומשתתפות באיתור המחנכים ובהכנת התוכניות הקונקרטיות. הלימודים מתקיימים בבתי-ספר, במתנ"סים, במועדונים, במתקנים להכשרה מקצועית, במרכזי קליטה, במרכזי חינוך מוניציפאליים, בקתדראות, במרכזי תהילה, במרכזי הורים וקהילה, במועדוני קשישים, במכללות, במתקני האוניברסיטה הפתוחה, במחלקות ללימודי חוץ של מוסדות להשכלה גבוהה, במועדוני נשים, במוזאוני. מגוון זה מצריך תיאום מתמיד על ידי ועדות היגוי ברמה הארצית והמקומית.

תוכניות

האולפן להנחלת הלשון נחשב היסטורית כבעל עדיפות עליונה בלימודי מבוגרים בישראל. האולפנים מופעלים על ידי האגף לחינוך מבוגרים במשרד החינוך, משרד הקליטה, הרשויות המקומיות, הסוכנות היהודית, ג'וינט-ישראל, קתדראות עממיות, מתנ"סים וצה"ל. מוסדות אלה מקנים לעולים את השפה העברית ומיומנויות המקדמות השתלבות בחברה הישראלית ובשוק העבודה. כיתות אולפן במגוון רחב מופעלות ברחבי הארץ. בשנות ה-90 של המאה ה-20 ובראשית המאה ה-21 היו האולפנים מאוכלסים בלומדים שהגיעו בגל המאסיווי של העולים מארצות חבר העמים. בשנים 2001 – 2006 הופעלו 8,700 כיתות ובהן 160,550 לומדים. הירידה הדרמטית בהיקף העלייה עם הזמן השפיעה על פעילות האולפן. עם זאת, כ-33,000 עולים למדו ב-2007 באלפיים כיתות שפעלו ב-160 אולפנים, ביניהם 35 בקיבוצים.

לימודי האולפן מתקיימים בשני שלבים: הבסיסי והמתקדם. האולפן הבסיסי נמשך חמישה חודשים. כיתות אולפן למתחילים מתקיימות גם באזורי מגורים עירוניים, בקיבוצים ('בית ראשון'), באולפני קיבוץ לצעירים המשלבים עבודה עם לימודים ובאולפני-סטודנטים המשלבים הנחלת הלשון עם לימודים טרום-אקדמיים. בכיתות למתקדמים, תוכני הלימודים משתנים לפי הצורך: עברית מקצועית לקבוצות פרופסיונאליות, סדנאות לחיפוש עבודה, שיפור הלשון. המסיימים מקבלים תעודות בתנאי שנכחו ב-80% מהשיעורים, ביצעו מטלות ועמדו בהצלחה בבחינות בכתב ובעל-פה. הכיתות למתקדמים מופעלות בערבים והלומדים משלמים שכר לימוד. באולפן לעולים מאתיופיה, שנמשך 10 חודשים, השיעורים ניתנים על ידי שני מורים: האחד, ממוצא אתיופי, מקנה ראשית דעת בתחומי ידע בסיסיים ועברית יומיומית, כדי לסייע ללומדים להתמודד עם הלם המעבר התרבותי; השני, ישראלי ותיק, מלמד את הלשון העברית.

תהיל"ה – תוכנית השכלה ייחודית ללומד המבוגר - נותנת מענה לאנשים, בעיקר לנשים שלא הייתה להן הזדמנות ללמוד בילדותן. מרכזי תהיל"ה מופעלים ברחבי הארץ ובכל מגזרי האוכלוסייה, לרבות המגזר הדובר ערבית – דרוזים, ערבים, בדואים. הלומדים ממוינים לכיתות לפי 4-5 רמות ידע קודם ותוכניות הלימודים נקבעות בהתאם לחלוקה זו, החל בהקניית הקריאה, הכתיבה ויסודות החשבון וכלה בלימודים מתמחים בדיסציפלינות השונות. כמו כן משולבים גם לימודי משפחה וקהילה והעצמה אישית, הכשרה ליזמות, הכנה לעבודה ואמנויות. חיי החברה והקהילה במרכזים אלה פעילים מאוד. בשנות השיא (1980 – 1983) הופעלו ברחבי הארץ למעלה מ-80 מרכזים ובהם עשרות אלפי לומדים. מספר הלומדים במערכת זאת ירד האחרונה. עם זאת, מרכזים אחדים ממשיכים לפרוח, תוך התאמת הקורסים והפעילויות להתפתחות ולצרכים המשתנים. ב-2007 למדו כ-9,000 נשים ב-480 כיתות לאוריינות ולהשכלת יסוד; 1,500 אסירים למדו במתקני בתי הסוהר ו-300 חיילים בכיתות מאורגנות על ידי צה"ל. הפרויקט הופעל כל השנים על ידי האגף לחינוך מבוגרים במשרד החינוך, בשיתוף הרשויות המקומיות, ארגוני נשים, מועצות פועלים, מתנ"סים, ועדי עובדים, מעסיקים, צה"ל ושירות בתי הסוהר. ב-1996, ביום האוריינות הבינלאומי, העניק חבר השופטים של פרס האוריינות הבינלאומית לפרויקט תהיל"ה בישראל ציון לשבח מטעם האגודה הבינלאומית לאוריינות. באחרונה הועברה האחריות על הפרויקט ממשרד החינוך למשרד לגמלאים.

הדימוי של תהיל"ה כמוסד לנשים מבוגרות חייב את הממסד להקים פרויקט חלופי ללימודי אוריינות והשכלת יסוד למבוגרים-צעירים.

פרויקט 'מילה טובה' המשלב לימודי אוריינות ואולפן. הפרויקט מכוון לעולות-אמהות יוצאות אתיופיה ומופעל באזורים שבהם חיים ריכוזים גבוהים של עולים מארץ זו. התוכנית משלבת הקניית הקריאה והכתיבה עם הוראת הלשון העברית ולימודים כלליים ברמות יסודיות ותיכוניות, וכן מקדמת התמצאות כללית בישראל ובמוסדותיה, קשרי הורים עם בית הספר של ילדיהם, העצמה אישית והתמודדות עם מעבר תרבותי חד. הלימודים נפרשים על פני 3-4 שנים, והתכנים מותאמים ללומדות. המורים נעזרים בתדריכים מיוחדים העוסקים במסורות של יהודי

אתיופיה. ועדת היגוי ארצית מפקחת על הביצוע. בשנת 2007 למדו במסגרת זו 1,500 נשים, ב-25 יישובים. הפרויקט ממומן על ידי האגף לחינוך מבוגרים במשרד החינוך, ג'וינט-ישראל, pact (הורים וילדים יחד) ופרויקט שיקום השכונות. הניהול הכספי מתבצע על ידי ההתאגדות לחינוך מבוגרים בישראל.

תוכנית 'נשמה' מיועדת לעולות מקווקז ומבוכרה, והיא מקבילה לתוכנית 'מילה טובה'. תוכנית 'עבודה בעברית' מכוונת להכנת עולים מעוטי השכלה לעבודה תוך כדי לימוד הלשון העברית והשכלת יסוד, כשחומרי הלימוד מותאמים לצורכי מקום-העבודה. הלימודים מתקיימים בשעות שלאחר העבודה במקומות עבודה שמעסיקים עולים רבים. ועדות היגוי מפקחות על הפעילות. הפרויקט ממומן על ידי האגף לחינוך מבוגרים, ג'וינט-ישראל ו'תבת'.

תוכנית 'דלת פתוחה לתעסוקה' מסייעת לעולים צעירים יוצאי אתיופיה, בוכרה וקווקז לשפר את ידיעתם בעברית, לרכוש השכלת יסוד והשכלה שוות-ערך לתיכונות, להכיר את עולם העבודה ולהשתלב בהצלחה במקומות עבודה. היא מופעלת במקומות שיש בהם ריכוזי עולים מעוטי השכלה, שרובם אינם יכולים לתקשר בעברית, ששיעורי האבטלה בתוכם גבוהים ושהרשות המקומית מסוגלת להציע תשתיות מתאימות ללימודים והזדמנויות לעבודה. תוכנית זו היא חלק מתוכנית 'תבת' של המוסד לביטוח לאומי, המכוונת להתגברות על העוני באוכלוסיות נזקקות. התוכנית כוללת הרצאות וסדנאות וכן גם חומרי לימוד שניתן להשיגם online. הלימודים מתקיימים בשתי מתכונות: 280 שעות בכיתות סדירות, הפועלות 6-8 שעות בשבוע; או 700 שעות בכיתות הפועלות 25 שעות בשבוע במשך חמישה חודשים. התוכנית מופעלת על ידי האגף לחינוך מבוגרים במשרד החינוך, משרד הקליטה, משרד התמ"ת, המוסד לביטוח לאומי, רשויות מקומיות וג'וינט-ישראל. ב-2001 זכתה ישראל בפרס האוריינות על שם המלך סג'ונג, כאות הוקרה לפיתוח תפיסות ותוכניות חדשות בלימודי עולים מאתיופיה.

אגודת 'סידרה' היא התאגדות של נשים שמטרתה לקדם ולהעצים את הנשים הבדואיות בכפרים בלתי מוכרים בנגב. האגודה משתפת פעולה עם הנהגת הכפרים ומנסה למצוא שותפים גם במוסדות רשמיים. היא מציעה לנשים בדואיות בכל הגילים ולמשפחותיהן תוכניות מגוונות, המשלבות לימודי אוריינות והשכלת יסוד בעברית ובערבית עם הכשרה מקצועית והשמה בעבודה. בעזרת משרדי החינוך והרווחה ומרכזים קהילתיים ברחבי הנגב, האגודה מפעילה את התוכניות דלהלן:

- א. פרויקט האריגה 'לאקיה-נגב'**, שנשים המשולבות בו מייצרות בבתיהן מוצרי אריגה כגון: שטיחים וציפיות לכריות. המשתתפות מוכרות את סחורתן בביתהן, וכך הן זוכות לעצמאות כלכלית כלשהי, בעודן שומרות על המסורת של עבודה בבית. בד-בבד הן משתתפות בכיתות אוריינות והשכלה, לומדות לקרוא ולהשתמש במחשב, לעצב מדידות ולשלב צבעים וצורות.
- ב. חינוך לחיי משפחה:** תוכנית המיועדת לנערות בעלות השכלה יסודית ולתלמידות תיכון ומוגשת בהרצאות ובסדנאות. התוכנית מופעלת בשיתוף משרד החינוך, האגודה לתכנון המשפחה ופורום נשים בדואיות בנגב. האגודה מפעילה גם פרויקט להכשרה מקצועית בחינוך לחיי משפחה.

- ג. פרויקט **מנהיגות צעירה**, המגובה על ידי מנהיגי השבט, מעודד נשים בדואיות צעירות להמשיך בלימודי תיכון ובלמודים גבוהים ומקדם את עצמאותן.
- ד. **קרן מלגות** מעודדת נשים צעירות להשתלב בלימודים גבוהים.
- ה. תוכנית **העצמת נשים** מכשירה מנחות לקבוצות בסוגיות מתחומי הבריאות, החינוך וזכויות אדם.

תיכונות, תוכניות 'שוות-ערך' ומכינות אקדמיות

התיכונות מציעה השכלה שוות-ערך ללימודי תיכון חלקיים או מלאים, לרבות הכנה לקורסים מקצועיים ולתעודת בגרות. התוכנית מקיפה 560 שעות לרמת 10 שנות לימוד, 550 שעות נוספות לרמת 11 שנות לימוד ו-700 שעות נוספות לרמת 12 שנים. האגף לחינוך מבוגרים מעניק תעודות על סמך בחינות ארציות. חיילים משוחררים לומדים במוסדות מוכרים ונהנים ממלגות. סיוע מיוחד ניתן לעולים מאתיופיה. בשנת 2001 הוכרו 584 מוסדות לצורך הפעלת תוכניות מסובסדות לחיילים משוחררים. ב-2007 השתתפו 12,500 לומדים ב-400 כיתות תיכונות, ו-550 עולי אתיופיה קיבלו מלגות. 221 מוסדות לימוד מאושרים מפעילים מדי שנה כ-5,000 קורסים ללימודי תיכון, ובהם 80,000 לומדים. לימודים בתוכניות אלו מוכרים לצורך קבלת תוספת שכר, לפי קריטריונים מיוחדים. התיכונות מופעלות על ידי האגף לחינוך מבוגרים במשרד החינוך, הרשויות המקומיות, האוניברסיטה הפתוחה, קתדראות עממיות, משרד הביטחון, צה"ל ובתי-ספר פרטיים. עדיפות מוענקת לערים שבהן ריכוזי אבטלה גבוהים וכן גם לעובדים בסקטור הציבורי ובמפעלים. פרויקט **קדמה** מפעיל מרכזים לקידום עולים מאתיופיה.

תוכניות שוות-ערך ללימודי יסוד תיכון הנדרשים להכשרה מקצועית ולהסבה מקצועית מקנות למובטלים ולעובדים השואפים להתקדם השכלה שוות-ערך ללימודי יסוד ותיכון ברמה הנדרשת להתקבלות לקורסי הכשרה-מקצועית. המשתתפים לומדים גם מיומנויות הקשורות לייצור, לניהול ולתקשורת וכן גם מיומנויות מחשב, מיומנויות טכניות ומיומנויות הנדרשות להגברת סיכוייהם להשתלב בעולם העבודה. ב-2007 השתתפו 3,000 לומדים ב-150 כיתות כאלה. קורסים אלה מופעלים על ידי האגף לחינוך מבוגרים, משרד הרווחה, משרד התמ"ת, המכון הממשלתי להכשרה טכנולוגית, שב"ס, הגוינט, הסוכנות היהודית, איגודי עובדים, התאגדויות של מעסיקים ומעסיקים פרטיים. הלימודים מתקיימים במתקני קתדראות, במתנ"סים, בבתי ספר להכשרה מקצועית ובמקומות עבודה. מוסדות להשכלה גבוהה מתאימים תוכניות מקצועיות וטכניות לפי דרישת המעסיקים. בתוכניות הכלולות בפרויקט ויסקונסין, הלומדים מקבלים דמי מחיה.

המכינה האקדמית מכינה ללימודים במוסדות להשכלה גבוהה, והיא מופעלת על ידי מוסדות אלה.

לימודי חוץ

אלה כוללים סמינרים, קורסים, הרצאות, סיורים לימודיים, ועידות, תחביבים, ספורט וסדנאות יצירה. הפעילויות מקיימות במוסדות ובמרכזים שונים. ב-56 קתדראות עממיות שפעלו ב-2007 ברחבי הארץ השתתפו 82,000 לומדים ב-3,400 כיתות. ב-29 קתדראות מופעלים מרכזים לעולים. קתדראות מיוחדות משרתות אוכלוסייה ערבית, דרוזית ובדואית. האגף לחינוך מבוגרים הפעיל ב-2007 כ-4,000 סמינרים קצרים. תחומי הלימוד מגוונים: דיסציפלינות אקדמיות שונות, לימודי דת, שפות ותרבויות, דיאלוג בין-קבוצתי ובין-אישי, הורות, לימודי משפחה וקהילה, אמנויות, הייטק, בריאות, ספורט, לימודי סביבה, תחביבים, משחקים. המשתתפים הם מבוגרים בעלי השכלה תיכונית לפחות מכל מגזרי החברה, והם משלמים שכר לימוד. 70% הם מעל גיל 60 ו-80% נשים. המפעילים הם: האגף לחינוך מבוגרים, רשויות מקומיות, ההתאגדות לחינוך מבוגרים, מחלקות ללימודי חוץ באוניברסיטאות ובמכללות, קתדראות עממיות, מוסדות ציבור, ארגונים חברתיים, מכללות פרטיות, מוזאוני, מוסדות מוזיקליים, קונסוליות ומכונים פרטיים. בסך הכול השתתפו ב-2007 בפעילויות השונות 192,500 לומדים.

הזרנת הורים, יחסים במשפחה וחיים בקהילה

בחברת הגירה רב תרבותית, מהגרים מבוגרים נדרשים לעצב מחדש את תפקידיהם ואת מערכות היחסים במשפחה. הורים הנתונים במצב של 'הלם תרבות' נקראים להתמודד עם שפה זרה ועם ערכים ותרבות בלתי מוכרים ולהתגבר על קשיים בהשגת עבודה. רבים מהם נאלצו גם לבנות מחדש את סמכותם ההורית ואת מעמדם כאחראים לביטחון ילדיהם, שלא פעם מפתחים התנהגויות בלתי קבילות. במרכזים ללימודי משפחה וקהילה, מנחים מקצועיים מקנים דרכים לשיפור כישורי הורות. המנחים עוזרים להורים להבין קודים תרבותיים בלתי מוכרים והגדרות חברתיות חדשות לתפקידם במשפחה. מרכזי הורים פועלים ברחבי הארץ. ועדות היגוי פועלות בשלושה מרכזים אזוריים, לרבות במגזר הערבי והחרדי, ובארבעה מרכזים ארציים. ב-2007 השתתפו 42,000 הורים ב-2,900 חוגי הורים.

תוכנית 'גישור על הפער' פועלת לשיפור הקשר בין הורים-עולים לבין בית הספר בתהליך המעבר התרבותי והקליטה בקהילה החדשה.

תוכנית 'תכלית' מקדמת יכולות של הורים וילדיהם להשתתף בקהילה ולחזק קשרי שותפות בין מורים, עובדי חינוך, הורים וחברים בקהילה, בעיקר בנושאי חינוך.

בתוכנית 'בית הורים מורים לפיתוח סביבה חינוכית מצליחה' הלומדים מפתחים את יכולתם להשתתף בנשיאה באחריות להצלחת ילדיהם בחינוך. מורים והורים משתפים פעולה בדיאלוג המבוסס על אמון, תמיכה והעצמה. התוכנית כוללת מגוון רחב של נושאים רלוונטיים והיא מופעלת על ידי: המחלקה להורים משפחה וקהילה באגף לחינוך מבוגרים, משרד הרווחה, משרד הבריאות, מרכזים עירוניים, ארגוני נשים, בתי חולים, מרכזים קהילתיים, בתי ספר,

קתדראות עממיות, מועדונים, מכללות, מרכזים למשפחה. המחלקה להורים, משפחה וקהילה מפתחת ומקדמת תוכניות להכשרת פעילים ומנחים מקצועיים ברמה לאומית ומקומית.

קידום נשים

בעשורים האחרונים חלה התפתחות ניכרת בפעילות לקידום לימודים בקרב נשים, במטרה להביא להעצמתן ברמה אישית וחברתית. ארגוני נשים מפעילים תוכניות מכוונות להגברת שוויון הנשים בחברה ולקידום נשים למנהיגות ולחיפוש אפיקים חדשים בעבודה. ארגונים אלה מעניקים מלגות לעידוד לימודים של נשים בהשכלה גבוהה. פרויקטים לנשים מופעלים באזורים שיש בהם ריכוזים גבוהים של נשים חסרות השכלה ומעוטות השכלה, בעיקר עולות יוצאות אתיופיה, קוקוז ובוכרה, ובקהילות הדוברות ערבית.

תוכניות לקשישים

מבוגרים מעל גיל 65 מהווים כ-10% מאוכלוסיית ישראל. קרוב למחציתם הם מעל גיל 75. כ-57% מהקשישים בישראל הן נשים. באוכלוסיית הקשישים, רמת ההשכלה עומדת ביחס הפוך לגיל: ככל שזקנים יותר, משכילים פחות. המצב קשה במיוחד במגזר הערבי, משום שהקשישים היהודים מתעניינים בלימודים יותר מהלא-יהודים. הביקוש ללימודי פנאי הוא מרכיב חשוב בחיי הקשישים. אם מצב הבריאות והתנאים הכלכליים מאפשרים זאת, גיל הזיקנה הוא הזדמנות גדולה ללמוד. פעילות קוגניטיבית היא גורם מפתח להזדקנות מוצלחת, שכן הלימוד משמר יכולות רוחניות ואינטלקטואליות. בשל הירידה במצב הבריאות עם הגיל, הקשישים חייבים להקדיש תשומת-לב מיוחדת לתחזוקת בריאותם ולהתמודדות עם נסיגה פיזית ורוחנית. בעיקרו של דבר, הקשישים הם לומדים מעורבים וביקורתיים. ניסיון החיים שלהם הוא מקור חינוכי משמעותי. לעיתים קרובות לומדים קשישים תורמים מהידע שלהם לתהליך הלימוד ואף מרצים בתחומי התמחותם המקצועית או תחביביהם. התוכניות לקשישים מתפרשות על פני תחומים ומבנים ארגוניים רבים: לימודי חוץ, סמינרים וקורסים בדיסציפלינות השונות ובאמנויות; פעילויות פנאי בבית ובחוץ; אקטואליה; נושאים בגרונטולוגיה ובבריאות; חוקים המתייחסים לגיל השלישי; ספורט; סבאות ודיאלוג בין-דורי; שיפור הזיכרון; כתיבת זיכרונות; ניהול כספים; אוריינות מחשב; השכלה גבוהה ולימודי העצמה; עברית לעולים קשישים; התמודדות עם אובדן; התנדבות. התוכניות מופעלות על ידי מוסדות חינוך, קתדראות, מתנ"סים, מועדוני קשישים, בתי דיור מוגן ובתי אבות, מערכת האולפנים, ארגוני תיירות וגיאוגרפיה, U3A (אוניברסיטה לגיל השלישי), 'ברוקדייל'. המממנים העיקריים הם: משרד החינוך, המוסד לביטוח לאומי, המשרד לגמלאים, רשויות מקומיות, ג'וינט-ישראל, אגודת אש"ל וארגונים פרטיים.

ארגון 'של"מ' - שירות למבוגרים - נוסד ב-2003 במטרה לבנות רשת רחבה של מתנדבים גמלאים. הארגון מופעל על ידי האגף לחינוך מבוגרים במשרד החינוך, מינהל המתנדבים

והחברה למתנ"סים. הפעילות מתקיימת במוסדות לחינוך מבוגרים ובמתנ"סים ברחבי הארץ, בקרב האוכלוסיות הדוברות עברית וערבית. המתנדבים עוזרים לאוכלוסיות יעד שונות, לרבות זקנים ואנשים בעלי צרכים מיוחדים. העזרה מתבטאת בתחומים שונים: קליטת עולים, בטיחות בדרכים, משטרה קהילתית, הגנת הסביבה, פעילות תרבותית, פישור במשפחה ובקהילה, מניעת אסונות. המתנדבים מקבלים הכשרה לתפקידם. רכזים מקיימים קשר מתמיד עם המתנדבים, ליעוץ ולפתרון בעיות.

תוכניות ייחודיות של הארגון מופעלות במערכת החינוך:

'זהב בגן', התנדבות קשישים בגני הילדים (בחסות קרן יד הנדיב);

'תקשורת בין-דורית', לקידום קשרים בין-דוריים במצבי לימוד משותפים, כשהנכדים והנכדות מקנים לסבים ולסבתות מיומנויות מחשב ואינטרנט, והסבים והסבתות כותבים אוטוביוגרפיות בעזרת הנכדים. פעילות זו מתקיימת בבתי-ספר תיכוניים ובמרכזי לימוד קהילתיים. מאז הוחל בפרויקט זה השתתפו בו כ-5,000 סבים וסבתות וכמספר הזה נכדים ונכדות.

תוכניות לקבוצות מיוחדות: אסירים, אלכוהוליסטים וצרכני סמים לשעבר

במסגרת תוכניות אלה מופעלים גם לימודים קונוונציונליים וגם סדנאות ייחודיות. הלימודים הקונוונציונליים כוללים: אוריינות, השכלת יסוד ותיכון, קורסים של האוניברסיטה הפתוחה והכשרה מקצועית. בסדנאות הייחודיות נכללות תוכניות שיקום, תמיכה קבוצתית והדרכה יחידנית, במטרה לשלב את הלומדים בחברה נורמטיבית. תוכניות אלו מופעלות על ידי האגף לחינוך מבוגרים במשרד החינוך, משרד הרווחה, משרד הבריאות, שירות בתי הסוהר, רשויות מקומיות וארגוני רווחה חברתית.

חינוך לבריאות לציבור הכללי, לחולים ולנכים

בריאות טובה תלויה במידה רבה בידעה של המזיק והמועיל, דהיינו בחינוך לבריאות. ידע כזה חיוני במיוחד לחולים, לנכים פיזיים ולנכי נפש, הנוקטים למאמצי לימוד עצומים ולתמיכה סביבתית. מדי יום ניתנת הדרכה בתחום הבריאות על ידי רופאים, אחיות, דיאטיקנים, מומחים, רופאים ואנשי הרפואה האלטרנטיבית. תוכניות שיקום מותאמות על ידי מומחים לחולים יחידים ומועברות בפועל על ידי מטפלים מיוחדים. מידע מעשי באשר להתמודדות עם מחלות ועם נכות נלמד בכיתות, בוועידות, במוסדות פורמליים ובמרכזים לא פורמליים. התקשורת, האינטרנט ופרסומים פופולריים מספקים שפע של מידע בנושאי בריאות. בשנת 2000 נתקבל בישראל חוק שלפיו אנשים עם 40% נכות נפשית ומעלה זכאים ללימודים שווי ערך ללימודי תיכון, להכנה לבחינות בגרות ולקורסים במחשב. עולים נכים זכאים ללימוד השפה העברית. נכי נפש משולבים במרכזי חינוך כחלק מתהליך שיקומם. השתתפותם מגבירה את ביטחונם העצמי,

מקדמת השתלבות בסביבה נורמטיבית חברתית ותעסוקתית ומחזקת מיומנויות הדרושות להתמודדות עם סטיגמה חברתית ועם חוסר ביטחון. פרויקטים המשלבים נכי נפש בתוכניות חינוך מופעלות על ידי שירותי בריאות הנפש במשרד הבריאות בשיתוף האגף לחינוך מבוגרים במשרד החינוך, משרד הרווחה, רשת ערים בריאות, המוסד לביטוח לאומי, אגודות רפואיות, קופות החולים, בתי חולים וקליניקות ציבוריות ופרטיות. תוכני הלימוד הם: ידע כללי וחידושים בנושאי בריאות, מידע תומך, בריאות הציבור, רפואה אלטרנטיבית וטיפול במוגבלים. ב-2007 יזמה רשת הערים הבריאות 3,047 קבוצות וקורסי קיץ, שהשתתפו בהם 78,659 לומדים.

לימוד מסורתי

לימוד מסורתי לאורך החיים מושרש עמוק במסורת היהודית זה אלפי שנים. ביהדות, לימוד יומיומי הוא בגדר מצווה שממלאים עשרות אלפי גברים מדי יום, ביחידות או בחברותא. כיום, מרכזים לא דתיים ומרכזים מיוחדים לנשים מרחיבים את אוכלוסיית המתעמקים בלימודי דת גם ללומדות ומעודדים עיון במסורת היהודית בקרב כל מי שמעוניין בכך. התוכנית מורכבת מכל המגוון של ההגות והפרקטיקה היהודית הקלסית, הימי-ביניימית והמודרנית, תנ"ך, ספרות רבנית ועבודות עכשוויות. הלימודים מתקיימים בשיבות לגברים, בבתי ספר, במוסדות לא פורמליים, במרכזים ובמוסדות לא דתיים, במוסדות להשכלה גבוהה ובמכללות.

לימוד מרחוק

לימוד מרחוק מאפשר לממש את עקרונות האנדרגוגיה, שלפיהם הלומדים עצמם קובעים מה ילמדו, והם המכוונים את התפתחותם החינוכית. האפשרות ללמוד מהבית הגדילה במידה רבה את הנגישות ללימודים. אולם ללימוד מרחוק יש גם חסרונות: חסר הקשר הישיר, הבלתי מתווך, עם המנחה, ונדרשת מהלומד רמה גבוהה של הנעה, אחריות ומשמעת עצמית. כמובן, נדרש ידע ראשוני בשימוש במחשב. יתר כל כן, יש מבוגרים, בעיקר מעוטי השכלה, שנרתעים מהטכנולוגיה. אלה שמשלבים לומדים ידע מתמחה וכללי בכל התחומים, רוכשים מיומנויות טכניות ואף משתתפים בלימודים דיסציפלינריים שמוליכים לקבלת תעודות. מעורבים בהפעלת לימודים מרחוק: האוניברסיטה הפתוחה, האינטרנט, תקשורת ההמונים, מכללות היי-טק וכמה מוסדות לחינוך מבוגרים.

השתלמויות מקצועיות והכשרה תוך כדי עבודה

השתלמויות מקצועיות מתקיימות במקומות עבודה רבים, במוסדות אקדמיים ובמכוונים פרטים. תוכני הלימודים קשורים למקצוע ולעבודה: מידע, שדרוג שיטות, פתרון בעיות, חידושים. מעורבים בהפעלה: מעסיקים ציבוריים ופרטיים, איגודים מקצועיים ומוסדות אקדמיים.

עיר לומדת

עיר לומדת היא פרויקט חדשני, שיזמה ההתאגדות לחינוך מבוגרים במטרה לרכז את כל פעילויות חינוך מבוגרים במסגרת מאורגנת משותפת, שבה שותפויות וקשרים יתבו את כל המשאבים הכספיים והמקצועיים. זאת כדי להציע היענות מעודכנת לצרכים המשתנים של יחידים וקהילות. כך יוכל להתקיים לימוד לאורך החיים בכל תחום שיענה על צרכים מבוטאים ועל הניסיון של תושבי העיר. העיר מודיעין נבחרה לשמש מודל ראשון לפרויקט זה.

מחנכי מבוגרים

בישראל מחנכי מבוגרים הם בדרך כלל מורים שהוסמכו על ידי המערכת הפורמלית, או מנחים שהוכשרו בהשתלמויות מיוחדות לעבוד עם מבוגרים. הסמכה להוראה במכללה למורים או במוסד להשכלה גבוהה היא דרישה מוקדמת להעסקה בפרויקטים המופעלים על ידי מוסדות ציבור. להעסקה כמנחים נדרשת תעודה מטעם האגף לחינוך מבוגרים במשרד החינוך. מחנכי מבוגרים משתתפים בהשתלמויות נמשכות תוך כדי עבודתם.

מורי האולפן מועסקים בתנאים של הסתדרות המורים, לרבות זכאות לקביעות. אחרים, המועסקים על בסיס של חוזה שנתי, זכאים לאותם תנאי תשלום אך לא לקביעות, שכן העסקתם תלויה בהרשמת לומדים ובתקציבים. מרצים ומרבית המנחים מועסקים לפי תעריפים רשמיים, בהתאם לשירותים שהם נותנים.

אוניברסיטאות בישראל מתייחסות לחינוך מבוגרים כאל שליחות, vocation, יותר מאשר כאל פרופסיה. יתר על כן, מאחר שאינן יכולות להבטיח תעסוקה לבוגרים, מחלקות לחינוך באוניברסיטאות מסתפקות בעריכת קורסים בתחום, אבל אינן מקיימות מחלקות להכשרה סדירה של מחנכי מבוגרים. במוסדות אקדמיים אחדים מופעלות תוכניות להכשרת מנחי קבוצות הורים. מבין המכללות להכשרת מורים, רק המכללה ע"ש דוד ילין בירושלים מקיימת התמחות בחינוך מבוגרים ומעניקה תואר אקדמי ייחודי. כדי למלא את הצורך בהכשרה מסודרת של מחנכי מבוגרים, מופעלת מערכת נרחבת של הכשרה ושל השתלמויות תוך כדי העבודה בהתמחויות השונות של עבודה חינוכית ותרבותית עם מבוגרים. מורים מחליפים ביניהם מידע, ניסיון, רעיונות וחומרים. קורסים וסדנאות מוכרים מזכים את המשתתפים בגמולי השתלמות, בהתאם לקריטריונים של משרד החינוך.

שיטות ההוראה וההנחיה משתנות לפי טיפוס התוכניות, מאפייני הלומדים והעדפות המורים והמנחים. השיטות השכיחות ביותר: הוראה קונוונציונלית, הרצאות בליווי מצגות, דיונים, סדנאות, שימוש במחשב ללימוד מרחוק, הוראה בקבוצות קטנות. בכל הפרויקטים, אווירה נינוחה, אופטימית ומעודדת היא הכרחית.

פרסומים בחינוך מבוגרים

האגף לחינוך מבוגרים, ההתאגדות לחינוך מבוגרים, הגיונט, ארגונים מעוניינים אחרים ואנשי המקצוע מכינים תוכניות לימודים, חוברות וספרי לימוד, תדריכים למורים, פרסומים ומחקרים בתחומי התמחותם. האגף לחינוך מבוגרים מוציא לאור את השנתון **גדיש** ואת Adult Education in Israel, הנשלח למדינות חברות באונסק"ו, לספריות לאומיות, לאקדמיות ולהתאגדויות לחינוך מבוגרים ברחבי העולם. כמו כן מוציא האגף לאור כתבי עת מתמחים: **הד האולפן ומשפחה ודעת**. כל הפרסומים הללו מתמקדים בחידושים בתאוריה ובמעשה בחינוך מבוגרים בישראל, מדווחים על פעילויות בינלאומיות בתחום ועל השתתפות של מחנכים ישראלים בפורומים בינלאומיים. השבועון **שער למתחיל** מיועד לקוראים חדשים ומשמש כהכנה לקריאת עיתונים רגילים בעברית.

סקרים, מחקרים והערכה

הערכה שוטפת של ההיבטים השונים של הפעילות בשלבים השונים של העבודה מתבצעת בעיקר על ידי קבלת משוב מהלומדים ומהמורים, בשאלונים ובשיחות בלתי פורמליות. נוסף לכך, נערכים סקרים ומחקרים כדי לבחון נושאים שונים כגון: הנעה, דרכים בגיוס לומדים, רלוונטיות של הלימודים לחייהם ולשאיפותיהם של הלומדים, התאמת תוכניות הלימוד, איכות ההוראה, הישגים, שביעות הרצון של הלומדים ונכונותם להצטרף לתוכניות נוספות והמשכיות ('הצבעה ברגליים'), השפעת הלימודים על מצבם התעסוקתי של הלומדים, ועוד. כמו כן נבדקים גורמים כגון: אקלים הכיתה והיחס ללומדים, נוחות הגישה למקום הלימוד, מסירת מידע ברור ומפורט למתעניינים, גובה שכר הלימוד, קיומם של שירותי עזר (שירותי ייעוץ, ספרייה, מזנון, שירותים קרובים, חדרי כיתה נוחים).

בשנים האחרונות נערכו בישראל מחקרים הקשורים בנושאים הבאים: גורמי מוטיבציה ללמוד עברית בקרב עולים חדשים; השפעת לימודים שווי-ערך ללימודי תיכון על השתלבות הבוגרים בעבודה, על ביטחונם העצמי של לומדים ועל הנעתם להמשיך ללמוד; השתתפות בלימודים בקתדראות העממיות; תרומת הלימודים בתהליך ההמשך לימודים, לביטחון העצמי ולהשתלבות בפעילות חברתית וקהילתית; תרומת פעילות לימודית לאיכות חייהם של זקנים ושל אנשים בעלי צרכים מיוחדים; השפעת לימודי מגדר על צמיחה אישית ותחושת אחריות חברתית; מעמד הנשים הלומדות במגזר הדרוזי; הערכת אוריינטציה של פרויקטים ללימודי מבוגרים. כמו כן נערכים בתוכניות השונות מעקבים וסקרים לצורך הערכה מסכמת של הישגים והערכה מעצבת לליווי ההפעלה ולשיפור התוכניות, השיטות והתוצרים.

סיכום

השתתפות בלימודים כלשהם היא כיום חלק בלתי נפרד מחיי המבוגרים בישראל. ישראלים רבים נוהרים למקומות לימוד, בעיקר למוסדות המציעים לימודי חוץ על גוניהם השונים. עם זאת,

עדיין רבים אינם משתתפים. נדרשים מאמצים נוספים לגיוס לומדים מקרב שכבות האוכלוסייה החלשות, שיחסן ללימודים הוא מלכתחילה שלילי ושמיומנויות הלימוד שלהן מוגבלות. מבוגרים נמנעים מהצטרפות לתוכניות קשות מדי או שאינן עונות על צורכיהם. סיבות אחרות להימנעות הן: קשיים כספיים, תנאי לימוד לא נוחים, גישה קשה למקום הלימוד, העדר ידע על אפשרויות לימוד, יחסים מתוחים עם לומדים אחרים או עם מישהו מנותני השירות, העדר עניין אינטלקטואלי או אמנותי והעדפת מפגשים חברתיים או אינטראקציה באינטרנט על פני התכנסות במקום לימוד.

במגזרים מסוימים של האוכלוסייה, הסיבה להימנעות נעוצה בנורמה חברתית שמזלזלת בלימודים. אנשים מקופחים תרבותית זקוקים להכוונה, לעידוד, לתמיכה ולסביבה לא מאיימת כדי להצטרף לפעילות לימודית. אקלים חברתי נינוח ופתוח במצב הלימודי, שהוא תנאי יסוד לכל פעילות עם מבוגרים, קשרים טובים עם לומדים אחרים ויחסי דיאלוג נוחים עם המורים ועם חברי הצוות האחרים, מחזקים את הביטחון העצמי ואת הרצון להתגבר על הקשיים. מעל לכול, דרושה הבנה שלעולם לא מאוחר ללמוד. במגזרים שמרניים במיוחד, שבהם אין מעודדים נשים ללמוד, פעילי חינוך ותרבות למבוגרים נתקלים בהתנגדות ערכית וחברתית. הם נדרשים לשכנע את ראשי הציבור, בדרך כלל את המנהיגים הדתיים, שיתירו לנשותיהם ללמוד בתוכניות שאינן פוגעות במסורות הקהילתיות שלהם.

ההנעה ללמוד גבוהה ביותר במקום שקיימות ציפיות לשדרג את מצב העבודה והכלכלה, לשפר את מערכות הקשרים - במשפחה, בקהילה ובמגעים עם בתי הספר של הצאצאים, או למלא את שעות הפנאי בתכנים מעניינים ומספקים.

בארצות המפותחות גוברת בעשורים האחרונים ההבנה כי חברה בריאה, שתוחלת החיים בקרבה מתארכת, חייבת לדאוג להתפתחות רוחנית ופיזית נמשכת של תושביה. הנושא של לימוד לאורך החיים קיבל תנופה עצומה בארצות אלו. בישראל, קובעי המדיניות בתחומים אלה בישראל מביעים הבנה לצורכי האוכלוסייה, אך למרבה הצער התקציבים העומדים לרשותם אינם מספיקים למימוש הכוונות הטובות. יש לקוות כי העתיד צופן בקרבו סיכוי טוב יותר למצות את האפשרויות למשוך אל מעגל הלומדים מגזרים ניכרים של האוכלוסייה, שכיום מצויים בשוליים של החברה הלומדת.

מקורות

אדוריאן, משה (2000). 'השתלמויות בחינוך מבוגרים כמכשיר לפיתוח מקצועי', בתוך פאול קירמאייר ועידו בסוק (עורכים), **גדיש**, 1: 181 – 187. ירושלים: משרד החינוך, התרבות והספורט, האגף לחינוך מבוגרים.

איטקיס, חיים (2006). 'מתנדבים בלב שלם – על תנועת שלי"מ (שירות לאומי למבוגר)', בתוך פאול קירמאייר ועידו בסוק (עורכים), **גדיש**, 1: 215 – 220. ירושלים, משרד החינוך והתרבות,

האגף לחינוך מבוגרים.
 טוקטלי, רחל (2004). **האדם הלומד – לימודים במהלך החיים**. ירושלים: משרד החינוך והתרבות, האגף לחינוך מבוגרים.
 טוקטלי, רחל, גרבלסקי, אורה (2008). **הייתי עיוורת אותיות – סיפורה של תהיל"ה**. ההתאגדות לחינוך מבוגרים בישראל.
 ישראלי, איתן (עורך) (2000). **ללמוד ולבנות אומה**. ההתאגדות לחינוך מבוגרים בישראל.
 ישראלי, איתן (2001). 'בינלאומי, על לאומי וקשרי חוץ בלמידה במהלך החיים: משמעות ולקחים לישראל', בתוך פאול קירמאייר ועידו בסוק (עורכים), **גדיש, ז**: 24 – 40. ירושלים: משרד החינוך, התרבות והספורט, האגף לחינוך מבוגרים.
 סעב, גניב (2008). 'חינוך מבוגרים במגזר הדובר ערבית בשישים שנות המדינה', בתוך פאול קירמאייר ועידו בסוק (עורכים), **גדיש, יא**: 45 – 50. ירושלים: משרד החינוך, האגף לחינוך מבוגרים.
 פיאלקוף, מאיר (2003). 'אוריינטציה ולמידה אצל ילדים במקורות חז"לי', בתוך פאול קירמאייר ועידו בסוק (עורכים), **גדיש, ח**: 45 – 50. ירושלים: משרד החינוך והתרבות, האגף לחינוך מבוגרים.
 פרץ, מאיר (2006). 'חינוך מבוגרים – הישגים, דילמות ופתרונות', בתוך פאול קירמאייר ועידו בסוק (עורכים), **גדיש, י**: 17 – 27. ירושלים: משרד החינוך והתרבות, האגף לחינוך מבוגרים.
 קורן, מגי ובורגנה, דליה (2004). 'תוכנית למידה והעצמה לנשים עולות מאתיופיה ומהקווקז', בתוך פאול קירמאייר ועידו בסוק (עורכים), **גדיש, ט**: 286 – 294. ירושלים: משרד החינוך והתרבות, האגף לחינוך מבוגרים.
 קירמאייר, פאול, פרץ, מאיר (2008). 'הקשישים בישראל – מבט חינוכי', בתוך פאול קירמאייר ועידו בסוק (עורכים), **גדיש, יא**: 74 – 83. ירושלים: משרד החינוך, האגף לחינוך מבוגרים.
 Aviad, Riva & Peretz, Meir (2005). 'A Quiet Revolution in Language Education: Final Examinations in the Ulpan', in, Paul Kirmayer, Fialkoff Mayer & Michaelson Serena (eds.), *Adult Education in Israel*, 8: 30–39. Jerusalem: Ministry of Education and Culture, Division of Adult Education
 IAEA. (2007). *Israel Toward Closer Cooperation and Partnership in Adult Education*. Submitted to the International Council of Adult Education, Seventh World Assembly, Nairobi, Kenya 16 – 19 January 2007.
 Cohen, Rina (2007). *Principles and Approaches to the Development of the Field of Parents, Family and Community*. Jerusalem: Ministry of Education, Division of Adult Education, Department of Parents, Family and Community.